

УДК 82.091::821.161.2+821.111-3

Чик Д. Ч.,
докторант,
Бердянський державний педагогічний університет
denyschyk@ukr.net

ПРИГОДИ ТА ЗВИЧАЇ НА ТЛІ ІМПЕРІЙ: ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОМАНІВ “THE HISTORY OF HENRY ESMOND, ESQ.” В. М. ТЕККЕРЕЯ ТА “БРАТЬЯ-БЛИЗНЕЦЫ” О. СТОРОЖЕНКА

Анотація

Для чіткішого з'ясування специфіки роману “Братья-близнецы” (1855) О. Стороженка його зіставлено з історичним романом “The History of Henry Esmond, Esq.” (1852) В. М. Теккерей. Для точнішої жанрової окресленості романів О. Стороженка та В. Теккерей застосовано тропологічну методологію американського історика Г. Вайта. В обох історичних романах спостерігаємо синтез двох типів сюжетів – сатиричну трагедію. Англійський та український письменники в розглянутих романах конструюють три версії імперської візії історії – військову, релігійну та аристократичну.

Ключові слова: тропологічний метод, історіописання, сатирична трагедія, соціальна критика, Російська імперія, Британська імперія.

Summary

To ascertain more clearly the specifics of the novel “Brothers-Twins” (1855) by O. Storozhenko it was compared with the historical novel “The History of Henry Esmond, Esq.” (1852) by W. M. Thackeray. For defining more accurate genre features of the novels of O. Storozhenko and W. M. Thackeray the tropological methodology of the American historian Hayden White has been used. In both historical novels the synthesis of two types of stories – the satirical tragedy – is observed. The English and Ukrainian writers construct three versions of imperial historical vision in their novels – military, religious and aristocratic.

Key words: tropological method, historiography, satirical tragedy, social criticism, the Russian Empire, the British Empire.

Творчість О. Стороженка, як зауважили ряд літературознавців, стала несподіванкою для українського та російського письменницького та літературознавчого загалу середини ХІХ ст. Його малі та великі прозові твори були ніби відлунням українського романтизму, суголосним з нараційними традиціями Г. Квітки-Основ'яненка та М. Гоголя, а тому вступали у дисонанс з роботами реалістів.

Полемічним залишається питання про жанр єдиного завершеного роману О. Стороженка. С. Решетуха називає “Братья-близнецы” першим українським романом-хронікою (повторюючи визначення А. Шамрая) й розглядає його в порівнянні з романом “Пан Халявский” Г. Квітки-Основ'яненка та повістю “Тарас Бульба” М. Гоголя [7, 11]. Очевидно, вважати цей твір О. Стороженка першим російськомовним романом-хронікою в українській літературі було б великою неточністю, адже його було опубліковано лише в 1857 році в російському часописі “Библиотека

для читання”, в той час як роман “Пан Халявский” було надруковано в 1839 р. в іншому журналі – “Отечественные записки”. Є. Нікольський відносить “Братья-близнецы” до жанру сімейної хроніки або ж до близького, на його думку, жанрового різновиду [4, 53]. Я. Янів визначає цей твір як роман виховання, зауважуючи водночас його “історичну модифікацію” [11, 191].

Для чіткішого з’ясування специфіки типологічної та генетичної спорідненості роману О. Стороженка з тим чи іншим жанровим різновидом, у цій статті зіставимо його з іншим сучасним українському письменникові текстом – романом “The History of Henry Esmond, Esq., a Colonel in the Service of Her Majesty Queen Anne Written by Himself” (1852) англійського письменника В. М. Теккерей. Як і в творчості О. Стороженка, історія в прозі В. М. Теккерей дивовижним чином поєднувалася з гумором і сатирою. “The History of Henry Esmond...” сам автор уважав вершиною своєї творчості, втім, як і “Братья-близнецы”, роман не здобув широкого визнання. Також не можна виключати знайомства О. Стороженка з російським скороченим перекладом роману “The History of Henry Esmond, Esq. ...”, який було опубліковано в 1855 р. у часописі “Отечественные записки” [9, 49], тобто за два роки до журнальної публікації роману “Братья-близнецы”.

Відомо, що “The History of Henry Esmond, Esq. ...” письменник намагався створити за всіма прикметами історичного факту: окрім використання форми мемуарів безпосереднього учасника подій – “полковника Її Величності королеви Анни” – ще й з відповідно дотриманою архаїчно-мовною палітрою та оформленням. Проте історія розглядається тут в призмі діянь не “великих осіб” (хоча вони теж представлені в тексті, але не з “традиційного”, а з приземленого боку), а “середнього” героя. Як і роман О. Стороженка, роман В. М. Теккерей літературознавці означували по-різному: як роман виховання, в якому протагоніст через смугу помилок все ж здобуває зрілість і певну життєву стабільність [14, 346]; як найбільш історичний з усіх написаних письменником синтез з романом виховання [6, 49]; як складне жанрове синкретичне утворення – алегорично-біографічно-історичний епос [12, 92-117].

Для з’ясування точнішої жанрової окресленості романів О. Стороженка та В. М. Теккерей варто застосувати тропологічний метод американського історика Г. Вайта, який базується на наративному-лінгвістичному інструментарії. Історичний текст, на його думку, зумисне модифікується під впливом художньо-літературної нараційної стратегії, яку свідомо вибирає професійний історик, намагаючись презентувати якомога об’єктивнішу подієву картину. Таким чином, ті чи інші історичні праці позначені впливом різних мовних стилів, які можуть відображати специфічні авторські манери письма: “ліричну” або “поетичну”, яка

застосовується при зверненні до “духу минулого”, або ж “реалістичну” – коли аналіз давніх подій здійснюється в контексті сучасних вченому та з позицій модерності – чи “антикварну” з підкресленою часовою дистанцією [10, 24].

Хроніку подій та власне історію Г. Вайт відносить до найбільш “примітивних елементів” історичної оповіді. Складові історичного поля організовані в тому порядку, в якому вони відбувалися, а потім хроніка організовується в історію через трансформацію подій у компоненти оповіді [10, 25]. Хроніка завжди має відкритий початок подій, які розташовуються у лінійній послідовності внаслідок суб’єктивного відбору істориком – як правило, з огляду на їхню значимість. До того ж селекція тих чи інших сутнісних подій впливає на жанр історичного роману, але є завжди суб’єктивною.

Лінійність оповіді та почергова зміна найважливіших періодів у житті родини Бульбашків зумовила те, що деякі дослідники означають роман О. Стороженка як роман-хроніку. Як зауважує автор у підзаголовку, його твір не лише репрезентує окрему приватну історію, а є втіленням історії Правобережної України другої половини XVIII ст. Спершу письменник нечітко обирає точку відліку для своєї оповіді, зазначаючи, що дім Бульбашків, побудований ще за Гетьманщини, незважаючи на півтора століття існування, був ще доволі міцним [8, 179]. Зрозуміло, що така хронологія (Гетьманщину найраніше можна розглядати з 1648 р., за метафорою С. Плохія – “світанку Гетьманату” [5, 138], коли на початку року розпочалося велике козацьке повстання) нашою думкою, що дія розпочинається наприкінці XVIII ст., хоча у дійсності – на початку 1740-х років. Події Гетьманщини, свідком яких був старосвітський будинок, як зазначає О. Стороженко, сплелися з місцевою міфологією і не зовсім скидаються на героїчну історію козацтва – у винокурні свого часу було вбито переодягненого на німця чорта, який псував горілку, а в ставку втопилася красуня, яка дізналася, що її коханий був убитий у бою з турками. Це не історичні маркери, а казкові та міфологічні – які творять відповідне тло для топосу, який, хоч і пов’язаний з буремними подіями минулого, вже замкнений на собі – зі своєю “історією” та дійовими особами (про трагедію красуні нагадують привиди, яких можна “побачити” місячної ночі біля ставка, де вона покінчила з життям).

В. М. Теккерей чітко визначає, що у 1691 році, коли малий Генрі Есмонд переходить під опіку Френка Каслвуда, хлопчині було 12 років. Підзаголовок роману також чітко вказує період, коли відбуватимуться події – час правління королеви Анни – 1702-1714 роки. Попередню історію родини – їй відведено цілий розділ – В. М. Теккерей вибудовує за всіма правилами родинної хроніки: Есмонди здобувають титули та ласки від корони, з часом передають статки нащадкам, які долучаються до

творення імперської історії, беручи участь в тих чи інших битвах. Проте ці значимі баталії згадуються одним рядком: одні гинуть – і одразу мова йде про тих, хто, маючи право наслідника, “підхоплює” родинну історію. Спершу роки, коли опікуном над Генрі був Каслвуд, минають безжурно – тому їм не приділено багато місця у тексті, але невдовзі відбуваються події, які визначають у оповіді перші вагомі історії. Як і в О. Стороженка, у романі В. М. Теккерей попередні події не мають особливого значення – вони лише вибудовують ланцюг, який можна назвати родинною історією.

Першим долученням до “великої історії” стає зустріч ще молодих героїв зі знаковими особами. Так, Гаррі Есмонд стає свідком невдалого заколоту прихильників Якова II 1689–1690-х рр., які прагнули повернути королю-вигнанцю його трон. Таку ж зустріч бачимо в романі О. Стороженка, коли розбійник Гаркуша здійснює набіг на Будищі.

У романі “The History of Henry Esmond, Esq. ...” головний герой стає активним учасником війни за іспанську спадщину й у першій же битві він протиставлений англійським солдатам – для того, щоб стати справжнім воїном, хлопець має застарілі уявлення про добродетель та занадто благодушне релігійне виховання. Та й героїчна битва тут представлена як звичайне розбійницьке пограбування [13, 275]. Як бачимо, Генрі не є одним із багатьох пересічних молодих офіцерів, він – високоморальний герой, який не має нічого спільного з романтичними пригодами на війні. І рятує він, як іронічно зауважує В. М. Теккерей, не казкову принцесу, а стару черницю.

Таке ж протиставлення бачимо і в романі О. Стороженка. Брати Бульбашки різко відрізняються від російських підпрапорщиків. Опис цих офіцерів виказує хитрість і підлість [8, 271]. Письменник різко критикує зневажливий тон звертань офіцерів до “хохленків” Бульбашків, хоча ті є навіть кращими та вправнішими за росіян, які ганьблять честь офіцера поганими вчинками. Брати повністю інтегруються в імперську армію й упродовж восьми років беруть участь у всіх найважливіших битвах російсько-турецької війни, упевнено просовуючись по драбині звань і почесей. Зрозуміло, що таке відповідальне ставлення до військової справи є також ретрансляцією власних поглядів письменника, який і сам віддав військовій службі майже 30 років. У творі виразно представлено авторську інтерпретацію пост-гетьманської історії козацтва, яка полягає в імперському баченні історії цілковито колонізованої України.

Англійський та український письменники в розглядуваних романах конструюють три версії імперської візії історії – військову, релігійну та аристократичну. В. М. Теккерей опирається офіційній “бравурній” історії і критикує найвищі військові чини британської армії, які незаслужено, на крові та кістках своїх підлеглих, здобувають почесні та славу. Образом військового інтригана, який думає лише про власне збагачення, є герцог

Мальборо, який увійшов у історію як найвидатніший полководець. Письменник іронічно пише про холоднокривність військового діяча: він залишався спокійним і на полі битви, і під час найбільших інтригах і злочинах. Після великих битв, які принесли Мальборо славу талановитого командувача, він безжально обраховує своїх солдатів та всіляко принижує офіцерів, завдяки хоробрості яких здобував перемоги. Таким чином, образ Мальборо є амбівалентним, адже з одного боку він цілком виправдовує покладену на нього високу довіру та наснажує своїх солдатів на ратні подвиги, а з іншого – йде до виконання мети через трупи навіть своїх соратників, не добираючи засобів [13, 317-318].

У романі О. Стороженка військову версію імперії представляє майор, який вмовляє батьків віддати братів-близнюків на військову службу. Майор виступає проти освіти і переконаний, що справа кожного – віддати життя на полі битви за Катерину II. Обов'язок солдата, на його думку, складається з трьох складових: бути “слугою матінки-цариці, батьківщини і захисником віри православної” [8, 247]. Хоча ідея служіння в майора інколи видається комічною – він, наприклад, вважає необхідним елементом військової підготовки “зазубрення” Військового уставу Петра I, що й суворо вимагає у своїх підлеглих – чоловік є взірцевим імперським патріотом, який просить підлеглих бути доброзичливими один від одного, адже всі вони – діти імператриці.

У романі В. М. Теккерея особливо колоритним є персонаж пастора Голта, одного з ватажків невдалого заколоту якобітів з метою повернення династії Стюартів на британський престол. За його маскою доброзичливості та душевності криється підступний і хитрий інтриган, який вмело маніпулює своїми господарями. Будучи справжнім релігійним фанатиком, він також підкоряє своїй волі малого Есмонда й надовго прививає йому преклоніння перед католицизмом і орденом, який представляє – єзуїтами, за кожної нагоди доводячи перед учнем вищість і правильність своєї віри [13, 73]. Навіть після навернення Есмонда до англіканства старий єзуїт робить уперті спроби казуїстичними методами знову змусити його дотримуватися католицизму, навіть доводячи, що між ним і протестантизмом немає жодних відмінностей.

Релігійну версію імперського світобачення в романі українського письменника персоніфікує архімандрит Мельхіседек, який, на відміну від майора, не є вигаданою особою. Архімандрит Мельхіседек (Матвій Значко-Карповський), родом з козацької родини, був визначним релігійним діячем, який, здобувши ґрунтовну освіту в Києво-Могилянській академії, присвятив все життя боротьбі за православну віру, заручившись підтримкою Катерини II. Через активну антигреко-католицьку та антикатолицьку позицію він зазнав переслідування з боку польської влади, а також, за твердженням П. Мірчука, удостоївся цілком міфічного ореолу організатора Коліївщини, якому навіть приписували

“посвячення ножів” учасникам повстання в Мотронинському монастирі [3, 261-262]. О. Стороженко використовує цю славу непримиренного борця з “невірами-католиками” у змалюванні образу аскета. У нетривалій розмові з братами архімандрит висловлює свою чітку проімперську позицію, під яку підлаштовує і свою віру, яка базується на принципі “служба імперії = оборона віри = служіння “богообраній” імператриці” [8, 297-298]. Своїм неприхованим релігійним фанатизмом архімандрит схожий на Теккерівського пастора-езуїта Голта, який також упевнений у беззаперечній вищості і святості його віри, а будь-які супротивні аргументи вважає нікчемними й палко їх “спростовує”.

Православ'я в О. Стороженка поставлене на службу нащадкам колишніх козаків, а тепер – представників імперської армії. Теза Мельхіседека про “єдність духу, плоті та віри”, а також похідна від цієї міфічної спільності імперська ідея про рівність вірності цариці та дотримання православної віри змушує пригадати подібні думки з останнього розділу “Тараса Бульби” М. Гоголя в другій – проросійській – редакції, що мали на меті зобразити українських козаків борцями за “російську землю та віру”, а не за власну батьківщину. Цікаво, що Мельхіседеку особливо імponує те, що брати пішли в регулярні війська, а не в козацтво. Архімандрит радий з того, що брати розірвали сімейну традицію і стали на службу імператриці, бо таким чином вони з'єднуються з “одноплемінниками” в стіні оборони “єдино правильної” віри та “православного царства”. Про толерантність до інших релігій, очевидно, категорично не йдеться, бо ж це, відповідно до запропонованої моделі, вважатиметься зрадою імператриці.

Аристократичний рівень Британської та Російської імперій зображується обома письменниками як вироджений. Як вже зазначалося, описувані події в романі В. М. Теккерея припадають на кінець XVIII – початок XIX ст. – головно повстання якобітів і війну за іспанську спадщину. Дворяни зображуються егоїстичними та безпринципними любителями карт, дуелей і хорошої кухні. Світське життя тих чи інших “благородних” сімейств письменник насичує повсякденними ритуалами – полюванням, раутами, споживанням їжі та напоїв, балами, дрібними інтригами, плітками тощо. Таким чином, побут часто змушує забути на фоні яких знакових історичних подій – бунтів, битв і змін правлячих еліт – відбуваються тривіальні сімейні інциденти. Родини британських аристократів живуть фіктивними ідеалами й охоче беруть участь в конфліктах, які їм насправді невігідні, як, наприклад, змова якобітів чи битва за іспанську спадщину, преференції ж отримують інші – державці та військові. У романі показано, що якобінські переконання, які були властиві партії торі, поволі стають анахронічними та навіть небезпечними для поступу імперії, а тому пропагується перехід до переконань партії вігів.

Така ж “нова” аристократія зображується і в романі О. Стороженка – вона, пам’ятаючи про славетне минуле своїх предків, намагається інтегруватися у російський дворянський загал. Саме тому Бульбашки розмірковують про корисність освіти своїх дітей у Петербурзі, звідки вони можуть повернутися “справжніми французами” (не обговорюється те, чи потрібна ця “справжність” юнакам на батьківщині, – так прийнято в місцевій знаті). Зрештою, примітним в обох романах є завершення життєвого шляху героїв як репрезентантів своєї доби. Генрі Есмонд не схожий ні на своїх далеких і близьких родичів, ні на своїх товаришів по зброї. Він переконаний, що сучасне йому суспільство достойне зневаги та жалю, або й навіть знищення. Втім, заради кохання й подальших намірів він змушений діяти, як всі – прийняти загальні життєві ідеали і шукати слави та грошей на полях битв [1, 73]. Але обраний життєвий план не приносить зиску – він бере участь у невдалому перевороті заради коханої Беатріс, а вона виявиться не петрарківською Беатріче, яка здатна давати надію на спасіння та бути джерелом життєвої сили, а порожньою інтриганкою, яку цікавлять лише титули та слава. Після чергового розчарування Есмонд залишає батьківщину, за яку колись був ладен віддати життя, їде в одну з англійських колоній у Америці, де створює сім’ю та з люблячою дружиною розпочинає нове життя.

Неможливість досягнути щастя у нових умовах зумовлює і життєві невдачі братів Бульбашків. Після військової служби чоловіки спершу вдало змінюють вид діяльності: починають жити самотнім пасторальним життям. Втім, повертаються вони в зовсім іншу Україну, яка ще більш адміністративно інтегрується в імперське тіло. Та обидва брати воліють не помічати цих кардинальних змін, які залишають в минулому полковничо-сотенну Україну, – радіють гарній природі й довколишньому світові, як дотепно зауважив М. Зеров, як ті школярі на вакаціях [2, 760].

О. Стороженко зауважує відмінності в характерах братів, які поглибилися після повернення: Семен Семенович захоплюється читанням книг і журналів, а Іван Семенович займається господарством. Героїку батальних сцен замінює розмірене життя, нетривалі зустрічі з іншими поміщиками, сватання і весілля. Письменник звертає увагу на те, що раніше повсякденне життя багатих українських поміщиків було наслідком сімейного та суспільного життя польських магнатів, а тепер воно повторює московські та петербурзькі зразки [8, 379]. Пізніші життєві невдачі порушують дружній тандем близнюків і призводять до фатальної сварки, яка завершується їх одночасною смертю. Смерть Бульбашків є абсурдною, більше того – вона гротескна та трагікомічна: нікчемна суперечка в душі гоголівської сварки Івана Івановича та Івана Никифоровича, як то помітив не один літературознавець, переростає у убивчу ворожнечу, яка підриває здоров’я братів, і вони без свідомості

вмирають в обіймах один одного. Щоправда, на відміну від М. Гоголя, О. Стороженко вирішує завершити сварку не примиренням, а смертю з розпуки та відчаю. Свідки публічної сутички братів називають їх Каїном і Авелем, адже розбрат породжений заздрістю до успіхів іншого – іншими словами, типова діяльність поміщика вбиває колишніх бойових офіцерів. Несподівана й безглузда смерть Бульбашків є для них єдиним виходом і символізує неможливість нащадків справжніх запорожців, які довели наявність героїчного духу на полі битв, стати щасливими гречкосіями. Як і Генрі Есмонд після участі в невдалому перевороті, вони з волі автора “втікають”, але не в іншу колонію – це було б зрадою загальному імперському духові роману, – а в “кращий світ”.

Таким чином, англійський та український письменники в проаналізованих романах конструюють військову, релігійну та аристократичну версії імперського трактування історії. В історичних романах В. М. Теккеря та О. Стороженка тон оповіді Сатири визначає специфічний ідеологічний підтекст трагедії, який в обох “антикварних” текстах характеризується зображенням імперської консервативної ідеології. Щоправда, в романі В. М. Теккеря ця консервативна ідеологія, попри гостру авторську деконструкцію, залишається самодостатньою, стійкою і незамінною. В українського письменника глорифікація нових умов, в які потрапила колонізована Україна II-ї половини XVIII ст., перетворюється на непряму критику соціальних умов, за яких гинуть кращі нащадки колишніх запорозьких козаків, яких, з одного боку, він зображає позитивно – як вправних воїнів імперської армії, а з іншого – як безталанних людей, які ніяк не можуть стати типовими малоросійськими поміщиками, “щасливими” у своїй повсякденності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурова И. И. Романы Теккеря : становление реалистического психологизма в английской литературе середины XIX в. / И. И. Бурова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1996. – 144 с.
2. Зеров М. “Брати-близнята” (Історія і побут у Стороженковій повісті) // Українське письменство / Микола Зеров ; упоряд. : М. М. Сулима ; ред. : М. Москаленко. – К. : Вид-во Сол. Павличко “Основи”, 2003. – С. 745–764.
3. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / Петро Мірчук – Нью Йорк : Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1973. – 319 с. – (Бібліотека українознавства. Ч. 41).
4. Никольский Е. В. Семейная хроника: проблемы истории и теории / Е. В. Никольский // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Сер. : Філологічні науки. – 2013. – № 2. – С. 52–64.
5. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Сергій Плохій ; авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К. : Laurus, 2013. – 440 с. – (Серія “Золоті ворота”, вип. 5).
6. Проскурнин Б. М. Может ли историк доверять романисту: об историческом романе У. М. Теккеря “История Генри Эсмонда, эсквайра” / Б. М. Проскурнин //

Вестник Пермского университета. Сер. : История. – 2012. – Вып. 2 (19). – С. 44–53.

7. Решетуха С. А. Проза Олекси Стороженка: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / С. А. Решетуха. – Львів, 2007. – 20 с.

8. Стороженко О. Братья-близнецы. Очерки Малороссии прошлого столетия // Твори : в 2 т. / Олекса Стороженко. – К. : Держ. видав. худож. літ., 1957. – Т. 2. – 1957. – С. 177–423.

9. Теккерей У. М. Творчество. Воспоминания. Библиографические разыскания / сост. Е. Ю. Гениева. – М. : Кн. палата, 1989. – 488 с.

10. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Хейден Уайт ; пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитоновой. – Екатеринбург : Изд-во Урал, ун-та, 2002. – 528 с.

11. Янів Я. Порівняльний аспект романів виховання “Повнолітні діти” Ірини Вільде та “Братья-близнецы” Олекси Стороженка / Ярина Янів // Українське літературознавство : зб. наук. пр. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2011. – Вип. 73. – С. 189–193.

12. Loofbourow J. Thackeray and the Form of Fiction / John Loofbourow. – Princeton : Princeton University Press, 1964. – 244 p.

13. Thackeray W. M. The History of Henry Esmond, Esq. / W. M. Thackeray ; Foreword by V. V. Ivasheva. – Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1954. – 595 p.

14. Worth G. J. The Unity of *Henry Esmond* / George J. Worth // Nineteenth-Century Fiction. – 1961. – Vol. 15. – No. 4. – P. 345–353.

Стаття надійшла до редакції 31 жовтня 2016 року